

Стелла-Катерина КУРГАЄВА,

orcid.org/0000-0002-8291-0344

аспірант кафедри гуманітарних наук

Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

(Київ, Україна) *s-kvk@ukr.net*

ВІДОБРАЖЕННЯ ТЕМИ МАТЕРИНСТВА В ІКОНОГРАФІЇ ЕПОХИ ПАЛЕОЛІТУ

Мета студіювання полягає у визначенні семіотики мистецтва палеоліту в історії первісності. У роботі використано історико-хронологічний та проблемний методи в поєднанні з принципами комплексності та об'єктивності. Наукова новизна визначена актуальністю дослідження теми материнства в іконографії епохи палеоліту, що акцентується в роботі. Проведене дослідження дозволяє стверджувати, що в період первісності створювався цілий цикл стародавніх вірувань і міфологічних уявлень про джерело життя, абстрактно відображених у материнському образі.

Ключові слова: палеоліт, материнство, іконографія, міф, Євразія, скульптура, джерело життя.

Stella-Kateryna KURGAIEVA,

orcid.org/0000-0002-8291-0344

Postgraduate Student of the Department of Humanities

at the National Academy Leading Personnel of Culture and Arts

(Kyiv, Ukraine) *s-kvk@ukr.net*

REFLECTION OF THE TOPIC OF MOTHERHOOD IN THE ICONOGRAPHY OF THE PALEOLITHIC ERA

A key problem in the study of primitive society is the definition of the essence of ideas about the relationship between man and nature. An important element of such an understanding is the identification of the forces of nature with social processes, which testifies to the important role and importance of mother. In the pre-historic period of history, this image is reflected in the monuments of culture and art. With their help, it is possible to reveal the sources of primitive representations and beliefs about the essence of world creation.

Subjects of material culture help to recreate the cultural space in which the primitive man was: natural conditions, level of development of life, technique of processing tools of labor. The subjects of art represent us the evidence of the Paleolithic man himself and his contemporaries: about beliefs, ministers of worship, everyday life, animals with which he had to deal. And since there are no written sources of this period, the value of the objects of primitive art is considered invaluable. For the complete reconstruction of the system of ideological concepts, one needs to understand how a person behaved in this space, what he thought and felt.

The most ancient monuments of primitive culture are found on the territory of the entire Eurasian continent. They reveal the complex of man's representations, as well as the semantics of her artistic creativity. Upper Paleolithic is the time of the formation and development of primitive mythology. Since then, people have a set of mythological plots and rituals that formed the basis of the original iconography. In the Upper Paleolithic, the accelerated advance of the development of the external channel of information transmission, expressed by signs and images, and later material objects that reflected the mental images embodied in the genotype of man and which formed the basis of the origin of mythological consciousness, began.

Paleolithic painting was a multifunctional phenomenon in the life of the primitive man, which is extremely important, which applies to almost all aspects and fields of its activity.

The Paleolithic era is celebrated by a plot of iconography of the image of motherhood in the vast space of the Eurasian continent. The main idea of the image of the maternal deity expressed in the birth and life of the life is reflected in hypertrophied large chest and buttocks. It should be noted that the factor that affects such an exaggeration of the breast, based on the physiological processes of women, is caused by the large volume of milk in it, which suggests that it is depicted in the period of lactation, that is breastfeeding. The hypertrophied image of this part of the body can reveal the ideological concept of religious primitiveness, aimed at expressing the idea of a maternal deity as a comprehensive nurse. Thus, during the period of primitive creation a whole series of ancient beliefs and ideas about the source of life abstracted in the paleolithic iconography was created.

Key words: Paleolithic, motherhood, iconography, myth, Eurasia, sculpture, source of life.

Постановка проблеми. У житті первісної людини основним мотивом поведінки було забезпечення виживання, що безпосередньо залежало від багатьох чинників. Щоб виживати і відтворюватися в дикій природі, тварини повинні були пересуватися по великій території, знайомлячись із навколишнім середовищем і сусідами, утворюючи при цьому складні групи, в яких домінували старі й досвідчені матріархи (Харарі, 2018: 104). Це відноситься і до людей. У результаті постійної потреби в харчуванні, страху голоду і залежності від світу природи виникають анімістичні уявлення, в яких поєднуються риси світу природи і світу людей. За теорією анімізму первісні люди розмовляли з тваринами, деревами та каменям, а також із духами. З такого спілкування формувалися первинні цінності, поняття і норми поведінки, однакові для всіх. У цих уявленнях на перший план із часом висувається один із найбільш поширеніших іконографічних сюжетів палеоліту, образ матері племені, який є початком абстрактних виразів ідеї матері природи, яка живить й оберігає стародавню людину.

Ключовою проблемою дослідження первісного суспільства є визначення сутності уявлень про відносини людини і природи. Важливим елементом такого розуміння є ототожнення сил природи із суспільними процесами, що засвідчує вагомий роль і значення матері. У дописемний період історії цей образ відображений у пам'ятках культури та мистецтва. З їхньою допомогою можливо розкрити джерела первісних уявлень і вірувань про сутність світоутворення.

Предмети матеріальної культури допомагають відтворити культурний простір, в якому перебувала первісна людина: природні умови, рівень розвитку побуту, техніку обробки знарядь праці. Для повної ж реконструкції системи його світоглядних уявлень потрібно зрозуміти, як він поведився в цьому просторі, що думав і відчував. У цьому контексті цікавими є дослідження Дж. Оньянса щодо нейроартісторії/neuroarthistory (Onians, 2016) та В. Карпова і Н. Сиротинської щодо сутності нейроарту/neuroart (Карпов, Syrotynska, 2018). Предмети мистецтва представляють нам свідчення самої палеолітичної людини про себе і про своїх сучасників: про вірування, служителів культу, повсякденне життя, тварин, з якими йому доводилося мати справу. І оскільки письмових джерел цього періоду немає, значення предметів первісного мистецтва вважається безцінним.

Найдавніші пам'ятки первісної культури знаходяться на території всього Євразійського континенту. Вони розкривають комплекс уявлень

людини, а також семантику її художньої творчості. Як зазначає дослідниця Н. Сойкіна: «верхній палеоліт, крім усіх інших інновацій, – час становлення і розвитку первісної міфології. І з цього часу в людей з'являється набір міфологічних сюжетів і обрядів» (Сойкіна, 2019: 20), що лягли в основу первісної іконографії. У верхньому палеоліті почалося прискорене випередження розвитку зовнішнього каналу передачі інформації, що виражалося знаками і образами, а згодом – матеріальними предметами, в яких відображені психічні образи, закладені в генотипі людини і які лягли в основу зародження міфологічної свідомості (Шер, 1990: 10–11).

Аналіз досліджень. Одним із родоначальників релігійної концепції палеолітичного мистецтва вважається Соломон Рейнак, який указував на магічний характер творів мистецтва (Рейнак, 1924: 6). На його думку, наскальні зображення виконували магічну функцію і були включені в систему первісних обрядів і ритуалів, що співпадає з результатами дослідження С. П. Стоян (Стоян, 2013: 1). Спостереження С. Рейнака розвинув А. Леруа-Гуран, прихильник «печерної релігії». Він стверджував, що палеолітичне мистецтво починається з абстракції і йде у своєму розвитку до реалізму, все більш стверджуючись (Leroi-Gourhan, 1964: 85).

Якщо Соломон Рейнак у 1913 році інвентаризував 87 людських фігурок, то Герберт Кюн у 1936 році вже опублікував 125 фігурок. У 1947 році Е. Саккассін делла Санти нарахувала вже 252 фігури. Пізніше Г. Босінскі зібрав 300 зображень, що включали гравіювання і скульптуру. А в 1979 р. Генрі Дельпорте відобразив у своїй роботі 500 скульптурних зображень, розподіливши їх за географічною ознакою і хронологічним принципом. У складному образі жінки-звіра вчений знаходив дуальність значення природи, що об'єднує людську природу і природу тваринного світу, утворюючи єдину міфологічну систему в комплексі (Delporte, 1979).

У вітчизняній літературі питання жіночої іконографії вивчав археолог П. П. Єфименко, який визначив символізм жіночої фігури в мисливських суспільствах як уособлення великої кількості їжі, а також звернув увагу на те, що турбота про харчування превалювала над ідеєю народження.

Мета статті – визначення семіотики мистецтва палеоліту в історії первісності.

Виклад основного матеріалу. Палеолітичний живопис був поліфункціональним явищем у житті первісної людини, що має вкрай важливе значення, яке стосується практично всіх сторін і сфер

його діяльності. Людина кам'яного віку створювала образи, важливі для неї. Крім того, малюнки, розташовані в зоні денного світла, для древніх людей виконували комунікаційні функції, позначали «племінні території», виступаючи в ролі своєрідних міток, і були свого роду маркерами.

Щоб зрозуміти первісне мистецтво як відображення внутрішнього емоційного стану людини і його рефлексії на об'єктивні обставини буття, слід звернутися до його витоків. Щодо його виникнення дослідники виділяють ряд гіпотез і концепцій: інтуїтивна, теорія гри, теорія наслідування (імітативна), культурно-історична, еноптична або нейропсихологічна теорія, гіпотеза демонстрації трофеїв, фізіологічна, гіпотеза інформаційного вибуху, гіпотеза меандрів, гіпотеза простих форм та інші.

Дослідниця Н. Ю. Сойкіна виділяє такі функції палеолітичного мистецтва: магічну, релігійну, освітню, виховну. Автор доводить, що вони варіювалися від навчальної (стосовно до підростаючого покоління) до магічної (мисливська магія) або міфологічної (відтворення сюжетів створення світу, світоустрою) (Сойкіна, 2019: 7). Мистецтво може зв'язуватися або з якоюсь однією його функцією, якій надається універсальне значення, або з різними, в тому числі деякі могли відігравати вирішальну роль за одних обставин, а другі – за інших. Це цілком закономірно, тому що генезис мистецтва відбувався протягом тривалого проміжку часу, і немає причини, чому б його призначення і мета повинні були залишатися постійними.

Одним із факторів, які свідчать не тільки про миметичну природу первісного мистецтва, а і його причетність до ритуально-символічних дій людини, на думку вчених, є те, що майже всі малюнки знаходяться в найбільш віддалених куточках печер, дорога до яких іноді проходить через надзвичайно важкі перепони. Подібні явища навряд чи створювалися абсолютно випадково, тому що для єдиного задоволення своїх потреб у творчості первісній людині не було сенсу долати такі великі й небезпечні відстані.

Релігійно-обрядове життя людини епохи палеоліту стикалося з проблемами виживання, що вирішувалося в переважній більшості за допомогою полювання. Не випадково, безліч палеолітичних зображень містять зображення тварин, які були джерелом як їжі, так і матеріалом для первісного одягу, але також роги, кістки, сухожилля слугували матеріалом для перших спроб ремесла і мистецтва (Рейнак, 1924: 3). Ясно, що позитивний результат полювання був гарантією подальшого існування роду, тому поширеним явищем було

виконання магічних ритуалів, за допомогою яких первісна людина наче отримувала владу над твариною під час полювання. Крім малюнків, у цих ритуально-обрядових «вправах», використовувалися також і палеолітичні скульптури, які передавали образ тварини. Прикладом тому може слугувати унікальна знахідка в найбільш віддаленій частині печери Монтеспан – глиняний тулуб ведмедя (Стоян, 2013: 3) і тигра (Хайтун, 1958: 101).

Анієла Яффе припускає, що значна кількість наскальних малюнків використовувалася в обрядах, пов'язаних із розмноженням тварин, від яких і залежало людське виживання (Яффе, 2006: 243). Ланцюг «плодючість тварин – полювання – людське харчування» фактично був для первісної людини реальною формулою життя і найпершою основою для магічно-ритуальних дій і вірувань. Саме тому ідея репродукції, спарювання знаходить своє відображення в печерному живописі (Стоян, 2013: 3), де тварина зображується під час спарювання.

Вчений Д. Д. Фрезер висловлює думку, що саме магія передуює появі релігії та еволюції мислення, будучи першою стадією духовного розвитку людини. Пов'язане це з вірою в те, що за допомогою магічних обрядів можна викликати в природі ті зміни, які в міфі описуються мовою образів. Він стверджує, що слід було вживати магію на створення достатнього запасу їжі, і в цьому випадку вдавалися до магії як мисливці, так і рибалки тощо (Фрезер, 2018: 81).

Таким чином, головна ідея сакрального мистецтва первісної людини переважно складалася в боротьбі людини над власним інстинктом, а саме голодом, де отримання достатнього харчування і насичення були його найголовнішими пріоритетами.

Світлана Стоян у своїй роботі висуває на перший план у первісному живописі його символізм, а не виключно миметичну природу (Стоян, 2013: 4). У цьому контексті можна розглядати і сакральність образу матері як символ плодючості, родючості, джерела життя, а також як символ Природи, що живить життя.

Слід зазначити, що обожнюваний образ насамперед втілювався не просто в жінці, а саме в матері-годувальниці, груди якої наліті молоком, демонструючи таким чином здатність до вигодовування, особливо в періоди голоду. Аналіз матеріальної культури палеоліту показав, що не завжди відбувалося обожнювання всього образу жінки, а тільки тих її важливих частин і функцій щодо вигодовування й потім народження, які часто порівнювалися з глобальними силами природи і

тим самим абстрактно представляли всеосяжну мати, богиню, годувальницю і матір природи.

Отже, на базі найпростіших анімістичних уявлень, відображених в образі абстрактної жінки, складався, з одного боку, смисловий образ, на наш погляд, годувальниці, а з іншого боку – уособлення природи, яка вгамовувала людський голод.

На основі вивчення символіки палеолітичного мистецтва М. Гімбутас робить висновок, що в цю епоху божество було саме жіночим. Дослідниця зазначає, що починаючи з 40 000 років до н.е. зображення божества були вже наділені грудьми. Це пояснюється тим, що виношування і вигодування потомства тварин або людей було первинним ідеологічним концептом образу «Богині» як джерела всього живого (Гімбутас, 2006: 243). Жіноча скульптура, як і антропоморфні знаки, що виражають її, була звернена передусім до громади, а її перебільшена тілесність пояснюється буквально вираженням суті жінки-матері. Розгадка надзвичайних рис у фігурках А. Мень вбачає в тому, що вони були, як думають більшість дослідників, культовими зображеннями. Це не що інше, як ідоли або амулети богині матері (Мень, 1991: 10).

Цю ж думку продовжує М. Гімбутас, підкреслюючи, що далеко не завжди божество зображували повністю. Для доісторичних епох характерна передача окремих частин тіла, які були джерелом породження сили: вувльви, сідниць, грудей. Вони були першими проявами абстрактного характеру і їх символічною передачею уявлень про народження життя і його джерела (Гімбутас, 206: 243–244). Знаки на цих зображеннях, ряди насічок можуть читатися як свого роду календарні символи, що вказують кількість днів або місяців, пов'язаних із менструальним циклом, вагітністю або лактацією, можливо, маючи й магичне значення.

Очевидність обожнювання материнських грудей доводять палеолітичні артефакти з Моравії, в яких одночасно з об'ємною материнською фігурою присутні сакральні предмети, котрі зображують окремо груди годувальниці у вигляді шліфованої палички з парою повних висячих грудей, в якій явним об'єктом шанування були одні лише груди. До подібної стилізованої фігури можна віднести і статуетку з німецького Гённерсдорфа.

Крім того, примітними в цьому контексті є множинні окремі зліпки одних грудей з отвором для підвішування як самостійний символ, що служив свого роду амулетом. Вважалося, що груди володіють особливою магичною силою. У контексті ідейного концепту материнського божества груди божественної годувальниці як джерело їжі пред-

ставляли собою абстрактний символ харчування і насичення, будучи магичним засобом захисту від голоду або голодної смерті. В уявленнях ранніх епох ідеологічним концептом була і мати племені, і мати-земля (Скриленко, 1905: 152), господиня вогнища, матір звірів (Скриленко, 1905: 315), матір води, яка живить усе (Рыбаков, 2015: 187; Снесарев, 1969: 233; Горшунова, 2007: 117).

Антропоморфні знаки, які передували жіночій фігурі, на думку А. Д. Столяра, являли умовну ідеограму, що виконує гносеологічні функції, символізуючи уявлення про абстрактне жіноче тіло як природного виробника життя, і отже, першоджерела родинного колективу (Столяр, 1985: 243).

До ще одного виду первісного вираження думки, переданої образотворчими засобами, належить «знакова творчість» у вигляді чашковидних поглиблень. П. П. Єфименко знаходить тут прямий зв'язок із більш пізнім жіночим образом, в якому втілено в більш художній формі, але фактично ті ж самі уявлення первісної людини (Єфименко, 1953: 395). «Фігурки жінки, що походять із палеолітичних стійбищ більш пізньої епохи, є лише найбільш досконалий в художньому відношенні вираз ідеї, коріння якої сягають, мабуть, ще початкової пори пізнього палеоліту, а то й більш ранніх часів», – підсумовує вчений (Єфименко, 1953: 396).

Подібний вираз сакральної первісної іконографії являє собою найдавніший прийом передачі цілого образу за допомогою однієї лише його частини, так званого *pars pro toto*, або зображення за принципом «частини замість цілого» (Столяр, 1985: 244), таким чином уніфікуючи і висловлюючи одним зображуваним предметом глибокий і всеосяжний сенс.

Так, жіноче тіло з перебільшено виділеними грудьми і сідницями, а пізніше вувльвою, виражало головну ідею харчування, потім народження, і оскільки обожнювання уявлялося всеосяжним, виражало тільки загальну ідею, більш дрібним рисам індивідуальності аж ніяк не приділялося уваги, таким як руки, зображені ледь вловимо, в положенні під грудьми, або часта відсутність голови і рис обличчя.

Таке образотворче узагальнення, як зазначає А. Д. Столяр, є виразом вищого соціального узагальнення верхньопалеолітичної думки (Столяр, 1985: 250), тому як образ жінки за своєю природою був соціально-логічним у самій своїй основі. Саме цим і визначався відбір його основних ознак – перебільшена передача деталей, що підкреслює материнську функцію жінки, яка створювала в репертуарі жіночих зображень досить значну групу умовних, як би закодованих фігур –

або надзвичайно схематична, або та, що представляє окрему частину жіночого тіла. З іншого боку, складні антропоморфно-зооморфні зображення говорять про все більш поглиблене, але, звичайно, анімістичне розуміння світу живої природи.

Палеолітична іконографія материнського божества характеризувалася обов'язковим перебільшенням грудей, які звисають на живіт, являючи собою не просто жіночу ознаку, а роблячи акцент саме на материнстві, зображуючи жінку насамперед матір'ю з наповненими молоком грудьми, символізуючи, таким чином, ідею харчування.

До одних із найбільш ранніх зразків належать знахідки 1864 року з Ложері-Басс, багатого на жіночі фігурки французького Дордонь. Тут маркізом Полем де Вібрайе виявлена перша жіноча фігурка, однак без виражених форм, відома під назвою «Venus imprudique» або «Venus de Vibraye». Пізніше нові відкриття, в 1884 році зроблені археологом Л. А. Жюльеном, принесли об'ємну фігуру «Жовтої Венери» з італійського грота Бальци-Россі.

Відкриття сакральних материнських фігур на місці палеолітичних стоянок первісних людей відбулися на території Франції, Італії, Німеччини, Австрії, Чехії, Словаччини, України, Росії. Образ материнського божества з перебільшено великими грудьми втілювався як у малій скульптурі з бивня мамонта, кістки, рогу, кальциту, кварцу тощо, так і у вигляді печерних барельєфів і гравюр. За географічною ознакою виявлені знахідки прийнято групувати в чотири групи: Піренео-Аквітанську, Італійську, Рейно-Дунайську та Сибірську.

На теренах України в 1907 році в селі Мезин Чернігівської області Ф. К. Волковим була відкрита палеолітична стоянка (Спицын, 1915: 154), на якій у 1909 році П. П. Єфименко були виявлені стилізовані жіночі статуетки, відомі як «мезинські пташки», покриті геометричним меандровим візерунком (Єфименко, 1953: 467).

Великий внесок у вивчення жіночої палеолітичної іконографії принесли знахідки Східно-Європейської рівнини, костенківсько-авдіївської культури, в яких особлива увага приділялася жінці

з об'ємними формами. Більше 300 скульптурних зображень представлені в колекції стоянки Костенкі-І (Дюпюї, 2019: 126), Авдіїве, Борщево, Гагаріно, Єлісейовичі (Єфименко, 1953: 384). До самих недавніх знахідок належить жіноча фігура палеоліту, з Хотильово-2 Брянської області, а також антропоморфна фігурка з бивня мамонту епохи граветт зі стоянки Борщево-5 у костенківсько-борщівському районі на Дону.

Така велика кількість палеолітичних фігур, що мають стилістичну спільність, не могла не поставити гостро питання їх дешифрування. Одним із перших дослідників, який назвав образ, відображений у палеолітичних статуетках, «Матір'ю-богинею», був Е. Джеймс. Він розглядав його як центральний у релігії та обрядовості первісних людей і пов'язував із трьома головними моментами: продовженням роду і родючістю, видобутком їжі і зміною пори року, зі смертю й ідеєю відродження (James, 1994: 32).

Жак Ковен вважав зображуване материнське божество вищою сутністю, Матір'ю всесвіту в релігійній системі, що можна кваліфікувати як «жіночий монотеїзм» (Cauvin Jacques, 1997: 53).

Висновки. Таким чином, епоха палеоліту відзначається спільністю сюжету іконографії образу материнства на великому просторі євразійського континенту. Головна ідея образу материнського божества, виражена в народженні та забезпеченні життя, відображена в гіпертрофовано великих грудях і сідницях. Потрібно відзначити, що фактор, який впливає на подібне перебільшення грудей, виходячи з фізіологічних процесів жінки, викликаний великим обсягом у ній молока, що говорить про те, що вона зображується в період лактації, тобто годування грудьми. Гіпертрофоване зображення цієї частини тіла може розкривати ідеологічний концепт релігійної первісності, спрямованої на вираження ідеї материнського божества як всеосяжної годувальниці. Таким чином, у період первісності створювався цілий цикл древніх вірувань і уявлень про джерело життя, абстрактно відображених у палеолітичній іконографії.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Харарі Ю. Н. Homo deus. За лаштунками майбутнього. Київ : Форс Україна, 2018. 512 с.
2. Сойкіна Н. Ю. Живопись эпохи палеолита в системе культурных ценностей Евразии : автореф. дис. ... на соиск. учен. степ. канд. ист. наук : спец. 07.00.06 «Археология». URL: <http://kzdocs.docdat.com/docs/index-8175.html>
3. Onians J. European Art: A Neuroarthistory. Yale, 2016. 320 p.
4. Karpov V., Syrotynska N. Neuroart in the context of creativity. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтва: наук. журнал*. Київ : Міленіум, 2018. № 1. С. 21–36.
5. Шер А. Я. К вопросу об истоках первобытного искусства. *Проблемы изучения наскальных изображений в СССР*. Москва : Наука, 1990. 240 с.
6. Рейнак С. Аполлон. Всеобщая история пластических искусств. Лекции, читанные в Высшей школе при Лувре. Москва : Современные проблемы, 1924. 311 с.: ил.

7. Стоян С. П. Символы в образотворчому мистецтві первісності: філософсько-культурологічний аналіз. *Культура і сучасність*. 2013. № 1. С. 16–21.
8. Leroi-Gourhan André. Les religions de la préhistoire. Edité par PUF. Paris, 1964. 154 p.
9. Delporte Henri. L'image de la femme dans l'art préhistorique. Paris Picard. Paris, 1979. 320 p.
10. Хайтун Д. Е. Тотемизм, его сущность и происхождение. Сталинабад, 1958. 151 с.
11. Столяр А. Д. Происхождение изобразительного искусства. Москва : Искусство, 1985. 268 с.
12. Яффе Аниэла. Символы в изобразительном искусстве. Юнг Карл Густав. Человек и его символы ; перевод И. Н. Сиренко, С. Н. Сиренко, Н. А. Сиренко. Москва : Медков С. Б.; Серебряные нити, 2006. 352 с.
13. Фрэзер Д. Д. Золотая ветвь ; перевод с англ. М. К. Рыклина. Москва : КоЛибри; Азбука-Аттикус, 2018. 976 с.
14. Гимбутас М. Цивилизация Великой Богини: Мир Древней Европы. Москва : «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. 572 с.
15. Мень А., протоиерей. История религии: В поисках Пути, Истины и Жизни. Магизм и единобожие. Москва : Слово, 1991. Т. 2. 357 с.
16. Скриленко А. Труды двенадцатого археологического съезда в Харькове 1902 г. Москва : Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1905. Т. I. 755 с.
17. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. 3-е изд. Москва : Академический проект; Культура, 2015. 640 с.
18. Снесарев Г. П. Реликты домусульманских верований и обрядов у узбеков Хорезма. Москва : Изд-во Наука, 1969. 337 с.
19. Горшунова О. В. Женское божество в системе религиозно-мировоззренческих представлений народов Средней Азии : дис. ... на соиск. уч. ст. док. ист. наук. Москва : Институт этнологии и антропологии РАН, 2007. 372 с.
20. Ефименко П. П. Первобытное общество. Очерки по истории палеолитического времени. Изд. 3-е, перераб. и доп. Киев : Изд-во АН УССР, 1953. 664 с.
21. Спицын А. Русский палеолит. Записки отд. рус. и слав. Археол. Об-ва. Петроград : Типография М. А. Александрова, 1915. Т. XI. 230 с.
22. Дюпюи Д. Скульптурные изображения из известняка восточнограветийской стоянки Костенки-1: тематика и функциональное назначение. *Электронная библиотека Музея антропологии и этнографии им. Петра Великого (Кунсткамера) РАН*. URL: <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/05/978-5-88431-267-8>. МАЭ РАН. 118-288
23. James E. O. The cult of the Mother-Goddess. New York : Barnes&Noble Books, 1994. 300 p.
24. Cauvin Jacques. Naissance des divinités naissance de l'agriculture. Paris : CNRS editions, 1997. 310 p.

REFERENCES

1. Kharari Y.N. (2018). Homo deus. Za lashtunkamy maybutn'oho. K.: Fors Ukrayina, 512 s. [in Ukraine]
2. Soykina N. Y. Zhivopis' epokhi paleolita v sisteme kul'turnykh tsennostey Yevrazii : avtoref. dis. na soisk. uchen. step. kand. ist. nauk: spets. 07.00.06 "Arkheologiya" [Painting of the Paleolithic era in the system of cultural values of Eurasia] Retrieved from: <http://kzdocs.docdat.com/docs/index-8175.html> [in Russia]
3. Onians J. (2016). European Art: A Neuroarthistory. Yale, 320 p. [in English]
4. Karpov V., Syrotynska N. (2018). Neuroart in the context of creativity // *Visnyk Natsional'noyi akademiyi kerivnykh kadriv kul'tury i mystetstva: nauk. zhurnal*. Kyiv: Milenium, № 1. p. 21–36. [in Ukraine]
5. Sher A.Y. (1990). K voprosu ob istokakh pervobytnogo iskusstva. [On the origins of primitive art] // *Problemy izucheniya naskal'nykh izobrazheniy v SSSR*. M.: Nauka, 240 s. [in Russia]
6. Reynak S. (1924). Apollon. Vseobshchaya istoriya plasticheskikh iskusstv. Lektsii, chitannyye v Vyshey shkole pri Luvre. [Apollo. The general history of plastic arts. Lectures at the Higher School at the Louvre] M.: Sovremennyye problemy. 311 s.: il. [in Russia]
7. Stoyan S. P. (2013). Symvoly v obrazotvorchomu mystetstvi pervisnosti: filosof's'ko-kul'turolohichnyy analiz [Symbols in imaginative mysticism: philosophical and culturological analysis] // *Kul'tura i suchasnist'*. № 1. S. 16-21. [in Ukraine]
8. Leroi-Gourhan André. (1964). Les religions de la préhistoire. Edité par PUF, Paris. 154 p. [in France]
9. Delporte Henri. (1979). L'image de la femme dans l'art préhistorique. Paris: Paris Picard. 320 p. [in France]
10. Khaytun D.Ye. (1958). Totemizm, yego sushchnost' i proiskhozhdeniye. [Totemism, its essence and origin] Stalinabad. 151 s. [in Russia]
11. Stolyar A.D. (1985). Proiskhozhdeniye izobrazitel'nogo iskusstva. [The origin of art] M.: Iskusstvo, 268 s. [in Russia]
12. Yaffe A. Simvoly v izobrazitel'nom iskusstve. [Symbols in art] Retrieved from: http://www.xliby.ru/psihologija/chelovek_i_ego_simvoly/p5.php.
13. Frezer D. D. (2018). Zolotaya vetv'. [Golden branch] Perevod s angl. M. K. Ryklina. M.: KoLibri; Azbuka-Attikus, 976 s. [in Russia]
14. Gimbutas M. (2006). Tsivilizatsiya Velikoy Bogini: Mir Drevney Yevropy. [The Civilization of the Great Goddess: the World of Ancient Europe] M.: «Rossiyskaya politicheskaya entsiklopediya» (ROSSPEN), 572 s. [in Russia]
15. Men' A., protoiyerey. (1991). Istoriya religii: V poiskakh Puti, Istiny i Zhizni. Magizm i yedinobozhiye. [History of Religion: In Search of the Path, Truth and Life. Magism and monotheism] M.: Slovo, T. 2. 357 s. [in Russia]
16. Skrilenko A. (1905). Trudy dvenadtsatogo arkhеологического s'yezda v Khar'kove 1902 g. [Proceedings of the Twelfth Archaeological Congress in Kharkov 1902] Moskva: Tovarishchestvo tipografii A. I. Mamontova, T. I. 755 s. [in Russia]
17. Rybakov B.A. (2015). Yazychestvo drevnykh slavyan. [Paganism of the ancient Slavs] M.: Akademicheskii proyekt; Kul'tura. 640 s. [in Russia]

18. Snegarev G.P. (1969). Relikty domusul'manskikh verovaniy i obryadov u uzbekov Khorezma. M.: Izd-vo Nauka, 3-ye izd. 337 s. [in Russia]
19. Gorshunova O. V. (2007). Zhenskoye bozhestvo v sisteme religiozno-mirovozzrencheskikh predstavleniy narodov Sredney Azii. [Female deity in the system of religious and ideological representations of the peoples of Central Asia] Dis. na soisk. uch. st. dok. ist. nauk. Moskva.: Institut etnologii i antropologii RAN. 372 s. [in Russia]
20. Yefimenko P.P. (1953). Pervobytnoye obshchestvo. Ocherki po istorii paleoliticheskogo vremeni. [Primitive society. Essays on the history of Paleolithic time] Kiyev: Izd-vo AN USSR, Izd. 3-ye, pererab. i dop.. 664 s. [in Russia]
21. Spitsyn A. (1915). Russkiy paleolit. Zapiski otd. rus. i slav. Arkheol. Ob-va. T. XI. [Russian Paleolithic] Petrograd: Tipografiya M. A. Aleksandrova. 230 s. [in Russia]
22. Dyupyui D. Skul'pturnyye izobrazheniya iz izvestnyaka vostochnogravettiyskoy stoyanki Kostenki-1: tematika i funktsional'noye naznacheneye. [Sculptured images from limestone of the East-Kravety Kostenki-1 site: thematic and functional purpose] Elektronnyaya biblioteka Muzeya antropologii i etnografii im. Petra Velikogo (Kunstkamera) RAN. Retrieved from: <http://www.kunstkamera.ru/lib/rubrikator/05/978-5-88431-267-8>. MAE RAN. 118-288.[in Russia]
23. James E.O. (1994). The cult of the Mother-Goddess. New York. Barnes&Noble Books. 300 p. [in English]
24. Cauvin Jacques (1997). Naissance des divinites naissance de l'agriculture. Paris. CNRS editions. 310 p. [in France].